

έννοια της ιθαγένειας, πού ο ίδιος έχει εισαγάγει στη φιλοσοφία (μὲ περιεχόμενο διαφορετικὸ ἐκείνου τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης ἢ τοῦ δημοσίου δικαίου). Ἡ βιωματικὴ φιλοσοφία τοῦ Μανώλη Μαρκάκη δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ ἀξίωση συγκρότησης προτάσεων, ἀλλὰ συνδυάζεται μαζί τους, γεγονός πού καθεαυτὸ συνιστᾷ πρόσβαση πρὸς τὴν ἀλήθεια, ὅταν ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια βιώνεται ἢ ἰδιοποιεῖται μὲ τὴ βίωσή της. Μὲ τὴ θαυμαστὴ λογοτεχνικὴ του ἐπιδεξιότητα, ὁ Μανώλης Μαρκάκης ἐπεκτείνει τὸ παραδοσιακὸ εὖρος τῆς φιλοσοφίας, γιὰ νὰ καλύψει καὶ τὴν ἐμπειρία τοῦ τόπου, μὲ τὴ γνωστή του ἀριστοκρατικὴ χρήση τῆς λέξης καὶ τῆς ἐπίνοιας. Μολονότι τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν εἶναι γραμμένο μὲ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο φιλοσοφικῆς ἔκφρασης, ἀλλὰ μὲ λόγο ποιητικὸ, διευρύνει τελικὰ τὴ φιλοσοφία σὲ χώρους νέους μὲ τὴ χρησιμοποίηση παραδοσιακῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν στὴ διαπραγμάτευσή του (ὅπως ὕπαρξη, ἱστορικότητα, πρακτικὸς λόγος κ.λπ.). Ἡ μέθοδός του, ἐνῶ φαίνεται μέθοδος συσχετίσεως τῶν βιουμένων, ἐν τούτοις «ἐξ αἴφνης» αὐτομεταβολίζεται σὲ ἀφαιρέσεις κρίσιμες καὶ ὑψιπετεῖς. Τὸ Α' κεφάλαιο τοῦ ἔργου εἶναι «Ἡ φιλοσοφία τοῦ Αἰγαίου», τὸ Β' «Φιλοσοφικὲς Περιηγήσεις στὴν Ἑλλάδα», τὸ Γ' «Φιλοσοφικὲς Περιηγήσεις στὴν Εὐρώπη», τὸ Δ' «Μῦθος καὶ ἱστορία» καὶ τὸ Ε' «Ὁ κόσμος καὶ τὸ πνεῦμα». Πρόκειται γιὰ ἔργο ἐνισχυτικὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἐνατένισης, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἴσου σημαντικὸ ὡς λογοτεχνικὸ ἐπίτευγμα.

A. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ
(Ἀθῆναι)

Hans-Jürgen GAWOLL, *Nihilismus und Metaphysik: entwicklungsgeschichtliche Untersuchung vom deutschen Idealismus bis zu Heidegger* (Speculation und Erfahrung: Abt. 2, Untersuchungen; Bd. 9), Stuttgart-Bad Cannstatt, Fromman-Holzboog, 1989, 301 σσ.

Ὁ συγγραφέας ἀναλαμβάνει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ ἐπεῖγον αἶτημα γιὰ τὴ διασάφηση τῆς ἔννοιας τοῦ μηδενισμοῦ καὶ πράγματι προσφέρει τὴ φιλοσοφικὴ «χαρτογράφηση» τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μηδενισμοῦ φέρνοντας στὴν ἐπιφάνεια λησμονημένα κείμενα, συνδετικὲς γραμμὲς καὶ διαρθρωτικὲς ἀναλογίες φιλοσοφικῶν θέσεων καὶ ἀντιπαραθέσεων. Ἦδη ὁ τίτλος τῆς μελέτης δηλώνει τὸ πλαίσιο, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὁ συγγραφέας ἐντοπίζει τὴν ἔννοια τοῦ μηδενισμοῦ: πρόκειται πάντοτε γιὰ τὴν ἐγκυρότητα ἢ γιὰ τὴν ἀπόρριψη συγκεκριμένων μεταφυσικῶν λύσεων τοῦ ζητήματος γιὰ τὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ κόσμου. Ἄν καὶ οἱ ἀπαρχὲς τοῦ μηδενισμοῦ μπο-

ροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ στὴ μεσαιωνικὴ θεωρησιακὴ-θεολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν «annihilatio» τοῦ κόσμου, ὥστόσο ἡ ἐκρηκτικὴ παρουσία τοῦ μηδενισμοῦ συνδέεται ἀρρήκτως μὲ τὸν ὀρθολογισμό τοῦ Descartes, ὁ ὁποῖος προσδίδει τόση δύναμη στὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ὡς ὄχημα τοῦ λόγου, ὥστε κλονίζει τὴ συμπαγῇ ἀντικειμενικότητα τῆς σχέσης ὑποκειμένου καὶ κόσμου. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, οἱ ἱστορικὲς προϋποθέσεις τοῦ μηδενισμοῦ εἶναι οἱ δύο βασικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ Reid καὶ τοῦ Jacobi ἐναντίον τοῦ νεώτερου ὀρθολογισμοῦ, οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν ἢ μία ἀνεξαρτήτως τῆς ἄλλης. Ὁ Reid κατέκρινε τὸν ὀρθολογισμό τοῦ Berkeley ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν γνωσιολογικὸ σολιψισμό, ἐνῶ ὁ Jacobi ὑποστήριξε ὅτι ὁ ὀρθολογικὸς ντεϊσμός τοῦ Spinoza εἶχε ὡς ἀκούσια συνέπεια τὴν ἀθεΐα. Ἡ θέση τοῦ Jacobi εἶναι εὐρύτερη διότι συνδέει τὴν ὀρθολογικὴ γνωσιολογία μὲ τὸν ἀθεϊσμό καὶ ἔτσι ὀδηγεῖ στὴ μετωπικὴ σύγκρουση μὲ ὅλη τὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία. Ὅπως γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις τοῦ συγγραφέα, ἡ ἔννοια τοῦ μηδενισμοῦ δὲν εἶναι δεδομένη ἐκ τῶν προτέρων ὡς ὑπεριστορικὸ συμπαγὲς ἀπόθεμα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ ἀνακύπτει μέσα στὸ πλαίσιο τῆς διπολικότητος ὑποκειμένου καὶ κόσμου, ἡ ὁποία ἀλλάζει ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται π.χ. ὡς ἀντίθεση τοῦ μηδενὸς καὶ τοῦ ἀπολύτου, τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίνεσθαι, τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως ἢ ὡς ἄρνηση τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ κατάφαση τοῦ ρεαλισμοῦ.

Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὴ μέθοδο τῆς ἀναφορᾶς στὰ συμφραζόμενα (Kontextualisierung), ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ φωτίσει τὴν ἐκάστοτε ὄψη τοῦ προβλήματος τοῦ μηδενισμοῦ ἀφοῦ τὴ συσχετίσει μὲ ἄλλες συναφεῖς ἀντιλήψεις καὶ ἱστορικὲς ἐπιδράσεις ποὺ ἐκφράζονται σὲ συγκεκριμένα κείμενα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ διαρθρωτικὴ ἐρμηνεία τῆς συγκεκριμένης ἱστορίας τοῦ προβλήματος συνδυάζεται μὲ τὴ συστηματικὴ θεώρηση καὶ συνόραση τῶν ὥσεων τοῦ προβλήματος, ἡ ὁποία ἀναδεικνύει καὶ τὶς λεπτὲς διαφοροποιήσεις του. Κείμενα σχεδὸν λησμονημένα καὶ ὥστόσο σημαντικά, ὅπως εἶναι ἐκεῖνα τοῦ J. H. Oberg, τοῦ K. H. Heydenreich, τοῦ Er. Körppen τοῦ A. Spig ἢ τοῦ D. Pisarev, ἀποκτοῦν τὴ θέση τους στὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος, ἐνῶ ἄλλα κείμενα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Bakunin ἢ τοῦ Severino, ἐξετάζονται ὑπὸ νέες προϋποθέσεις. Ἐτσι ὁ ἀπαιτητικὸς ἀναγνώστης ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν πρωταγωνιστῶν, ὅπως εἶναι ὁ Jacobi, ὁ Nietzsche καὶ ὁ Heidegger, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποτιμήσει τὴ σημασία καὶ συχνὰ καὶ τὴ συστηματικὴ ἐπικαιρότητα καὶ ἄλλων φιλοσόφων ποὺ εἶναι λιγότερο γνωστοί.

Ὁ συγγραφέας κατόρθωσε νὰ διαρθρώσει τὴν πληθώρα τῶν κειμένων μὲ τὴν ἑνταξή τους σὲ πλέγματα προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ

συνοψισθοῦν σὲ τρία, δηλαδή στὴν ἀντιπαράθεση γιὰ τὸν Kant καὶ γιὰ τὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, στὸ φιλοσοφικὸ ἐγχείρημα τοῦ Nietzsche ἐναντίον τῆς ἄρνησης τοῦ διονυσιακοῦ στοιχείου καὶ στὴν «ἐκ-μηδενιστικὴ» θεώρηση τῆς ἱστορίας τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ τὸν Heidegger. Ἐν καὶ φαίνεται ὅτι ὁ μηδενισμὸς περιορίζεται στὴ νεώτερη καὶ στὴ σύγχρονη φιλοσοφία, στὴν πραγματικότητα κατὰ τὴν ἀντιπαράθεση μεταφυσικῆς καὶ μηδενισμοῦ διακυβεύεται τὸ νόημα ὁλόκληρης τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης καὶ βεβαίως καὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι π.χ. ὁ Obereit θεωρεῖ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς μηδενιστὴ ἐπειδὴ δῆθεν ὁ τελευταῖος ἀποθεώνει τὸν ἐγκόσμιο ἀνθρώπινο λόγο. Ἐνῶ ὁ Jacobi πίστευε ὅτι μπορούσε νὰ ἀντιτάξει τὸν πλατωνισμὸ στὸ μηδενισμὸ, ὁ Pisarev ἀποκαλύπτει τὸν πλατωνισμὸ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν παράδειγμα τοῦ μηδενισμοῦ.

Βεβαίως σὲ αὐτὴν τὴ βιβλιοκρισίᾳ ἡ ἀναφορὰ ὀρισμένων ὥσεων τῆς ἔννοιας τοῦ μηδενισμοῦ εἶναι μόνο ἐνδεικτικὴ, ἀφοῦ τὸ πλήρες φάσμα τῆς πολυσημίας τῆς ἔννοιας ἀνακύπτει σὲ σύνδεση μὲ τὰ κείμενα. Μία θετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ μηδενισμὸ ὡς μέθοδο ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβαση τοῦ πεπερασμένου στοιχείου καὶ τὴ συνειδητοποίηση τῆς ὑπερλογικῆς μεταφυσικῆς αἰτίας, τῆς θετικότητας τῶν πάντων, ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Obereit καὶ ἀνευρίσκεται μὲ ἀρκετὲς διαφοροποιήσεις καὶ στὸ πρῶμο ἔργο τοῦ Hegel *Πίστη καὶ γνώση*. Ἡ ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν Kant, πρὸς τὸν πρῶμο Fichte καὶ πρὸς τὸν πρῶμο Schelling διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ βασικὲς θέσεις καὶ τῶν τριῶν φιλοσόφων ὁδηγοῦν στὸ μηδενισμὸ, εἴτε στὸν γνωσιολογικὸ εἴτε στὸν ὄντολογικόν. Ἡ σύνδεση τοῦ ἀθεϊστικοῦ διαφωτισμοῦ μὲ τὸ μηδενισμὸ ἔχει ὡς συνέπεια τὸ ἐπεῖγον αἶτημα γιὰ τὴν πρακτικὴ ἄρνηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ὅπως αὐτὸ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς Ρώσους μηδενιστὲς Turgenev, Pisarev καὶ Bakunin, ἐνῶ στὸν τελευταῖο ὁ B. Bauer ἀναγνωρίζει τὸν ἴδιο ἀπάνθρωπο μηδενισμὸ ποὺ χαρακτήριζε καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ τσάρου πρὸς τὸ λαόν. Στὴ Γερμανία τὸ αἶτημα γιὰ τὴν (ἀνα)διαμόρφωση τῆς κοινωνίας συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸ μηδενισμὸ, ἀλλὰ ἀναδεικνύεται μὲ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel καὶ κυρίως γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς σὲ πράξη. Ἦδη ὁ Rosenkranz τόνισε τὴν ἀντίφαση μεταξὺ τῆς ἑλλογῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel γιὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀνορθόλογης κοινωνικῆς πραγματικότητας, καὶ συνεπέρανε ὅτι ὡς συνέπεια θὰ προκύψει ὁ «ριζοσπαστικὸς μηδενισμός», δηλαδή ἡ πρακτικὴ ἄρνηση καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς δῆθεν ἑλλογῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἐξ ἄλλου ὁ Dühring κατέκρινε ὡς ἀνεπαρκῆ τὴν κριτικὴ τοῦ Schopenhauer στὸν Hegel (τὴν ὁποία ὁ Michelet εἶχε θεωρήσει ὡς παράδειγμα τοῦ ἐποχιακοῦ μηδενισμοῦ) καὶ μὲ προδρομικὸ τρόπο ὑπαινίχθηκε τὸ θάνατο τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν

πλήρη απόρριψη του επέκεινα. Για τον Nietzsche ο μηδενισμός δεν είναι απλώς ή λήθη του διονυσιακού στοιχείου, αλλά είναι ή ίδια ή μεταφυσική ως ανάπτυξη και διάδοση του άσκητικού ιδεώδους με στόχο την αποκοπή από το διονυσιακό στοιχείο. Ο Nietzsche αποκαλύπτει όλη τη μεταφυσική όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Παρμενίδη έως τον περασμένο αιώνα και κορυφώθηκε στον Πλάτωνα και στο Χριστιανισμό, ως μία συγκεκαλυμμένη στρατηγική για την άρνηση της ζωής και για την περιφρόνηση εκείνων των στοιχείων τα όποια δεν υπάγονται στο λόγο.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά τις αρχές του αιώνα μας παρουσιάζεται ένας ψευδο-νιτσεϊκός μηδενισμός, ο οποίος άρκεϊται στην κριτική της άστικής κοινωνίας και αντικαθιστά τον «άστικό λογοκεντρισμό με το κυνικό και παράτολμο παιχνίδι με τον όλοκληρωτισμό». Προς αυτό το ρεύμα δεν είναι έντελως ξένη ή φιλοσοφία του Heidegger και ή σχέση του προς τον έθνικοσοσιαλισμό. Ο Heidegger άρνείται την πολιτική παράδοση και την ίδια τη δημοκρατία ως μηδενιστικά έγχειρήματα και προσδοκά την ανανέωση από τη φιλοσοφία (του) που μπορεί να συμπορευθεί με το κίνημα της εποχής, το όποιο παρουσιάζει ίχνη επαναστατικότητας και το όποιο γι' αυτόν είναι ο έθνικοσοσιαλισμός. Ο συγγραφέας εξετάζει και τις *Συμβολές στη Φιλοσοφία*, οί όποιες εξέδόθησαν για πρώτη φορά το 1989 στην έκδοση των *Απάντων* του Heidegger. Όπως διαπιστώνει ο συγγραφέας, ο Heidegger μετά την αποστασιοποίησή του από τον έθνικοσοσιαλισμό δεν ανακάλεσε τη μηδενιστική απόρριψη της δημοκρατίας αλλά επεδίωξε να προετοιμάσει με τη φιλοσοφία του την έλευση ενός Θεού που έρχεται και ωστόσο αντιπαρέρχεται τον άνθρωπο άρκούμενος σε κάποια μακρινά νεύματα. Για τον Heidegger των *Συμβολών* ο μηδενισμός έχει ως κύριο γνώρισμα τη συναισθηματική διάθεση του τρόμου και της απέχθειας και χαρακτηρίζει την κατάπτωση του κόσμου, αλλά είναι αμφίβολο αν ο Heidegger μπορεί πράγματι να αντιμετωπίσει το μηδενισμό με την ανάκληση του συμβάντος του Θεού και με την προβολή ενός νέου Θεού που είναι ο τελευταίος αλλά που δεν φαίνεται να είναι ο έσχατος.

Αλλά ο συγγραφέας της μελέτης δεν περιορίζεται στην ιστορία της εξέλιξης του μηδενισμού. Όταν προς το τέλος της μελέτης επανεξετάζει ό,τι σήμερα χαρακτηρίζεται ως μηδενισμός και το συγκρίνει με ό,τι ήταν ο μηδενισμός κατά την προηγούμενη εξέλιξή του, διαπιστώνει τη μεγάλη σημασιολογική μετατόπιση και προχωρεί σε μία σύντομη και περιεκτική κριτική. Όπως έπισημαίνει ο συγγραφέας, ο μηδενισμός σήμερα έχει αποκτήσει θυμική και δαιμονική σημασία και δηλώνει τη συνεχή κατάργηση των αξιών και την παραίτηση από κάθε ευθύνη και δέσμευση. Έτσι όμως ο μηδενισμός κινείται μεταξύ άνορθολογισμού και άπανθρωπιās όπως άλλω-

στε γίνεται φανερό και από την όντολογία του Severino. Ο συγγραφέας τάσσεται με την έρευνά του έναντίον της λατρείας του δαιμονικού άνορθολογισμού, ό οποίος παραχωρεί στο αυθαίρετο ύποκείμενο τó δικαίωμα για τó παράτολμο παιχνίδι της καταστροφής κάθε ήθικης δέσμευσης. Σύμφωνα με τόν συγγραφέα, ένώ ό μηδενισμός παλαιότερα είχε ως στόχο τήν κατοχύρωση της ύπαρξης τών πραγμάτων και τήν άκύρωση του υπερτροφικού ύποκειμενισμού, σήμερα ό μηδενισμός είναι άκριβώς ή αντίστροφη στρατηγική.

Χωρίς άμφιβολία ό συγγραφέας κατόρθωσε με τήν έρευνά του νά παρουσιάσει με κριτικό πνεύμα και με συστηματική και έρμηνευτική συνέπεια τήν ιστορία της εξέλιξης της έννοιας του μηδενισμού και συγχρόνως νά προσφέρει μιá σημαντική συμβολή στη διασάφηση τών προϋποθέσεων και τών προοπτικών της σημερινής έριδας για τó λόγο και για τόν όνομαζόμενο λογοκεντρισμό. Ο άπαιτητικός άναγνώστης της μελέτης θά διαπιστώσει και τήν επικαιρότητά της για τή σημερινή συζήτηση για τή μετανεωτερικότητα.

Γεωργία ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
(Ίωάννινα)

M. CONCHE, *Héraclite: Fragmentes, texte établi, traduit et commenté*, Paris, 1986, 2e ed. 1987. P.u.f. (coll. «Epiméthée»), 496 σσ.

Ανάμεσα στις μελέτες πού άφιερώθηκαν κατά τó τελευταίο τρίτο του αιώνα στην έκδοση τών σχολιασμένων κειμένων του Ήρακλείτου, προβάλλει ή έργασία του γνωστού Γάλλου φιλοσόφου Marcel Conche.

Η έργασία αυτή προσελκύει τó ένδιαφέρον, γιατί άναθεωρεί τή διαδομένη υπερκριτική στάση άπέναντι στα σωζόμενα άποσπάσματα του Ήρακλείτου. Άρκει νά σημειώσουμε ότι ύστερα από μελέτες τών G. S. Kirk¹ και M. Marcovich² μειώθηκε αισθητά, (άπό 20 έως 30) ό άριθμός τών άποσπασμάτων του Ήρακλείτου σε σύγκριση με τά 129 (σύν 15 άμφίβολα) άποσπάσματα, πού είχε συλλέξει στις άρχές του αιώνα μας ό H. Diels στο βιβλίό του *Die Fragmente der Vorsokratiker*³.

1. HERACLITUS, *The cosmic fragments*. Edited with an Introduction and Commentary by G. S. Kirk: Cambridge, University Press, 1954, XVI, 424 σσ.

2. HERACLITUS, *Greek Text with a Short Commentary* by M. Marcovich, Merida, Venezuela, The Los Angeles University Press, 1967, XXXII, 665 σσ.

3. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Diels-Kranz Dublin, Zurich, 1968¹³.